

PRIČEVANJA

TRST IN ZALEDJJE

(Funkcije in poslanstvo)

Ker domala že štirinajst stoletij daljšamo korenine na tem stisnjenem, prehodnem, tolikim burjam izpostavljenem koščku zemlje med Alpami, Panonijo in Adrijo, na tem pomembnem srednjeevropskem vozlišču mednarodnih poti, ki so ga kdaj bolj in včasih manj dušeče oklepale germansko-romanske klešče, nas je med drugim že ta občutljivo nevarni geopolitični položaj prisiljeval, da smo kot neposredno prizadeti zavoljo svoje kože in usode tudi aktivnejše (odvisno pač od takratnih splošnih razmer in naših subjektivnih duhovnih in materialnih moči) posegali v razvoj Trsta, tega okna v svet neposrednega slovenskega in širšega podonavskega zaledja. Še bistveni pristavek: naši rojaki v Trstu niso nemara sezonski prišleki, »nepovabljeni gostje«, kakor jih je v polemičnem sporu okoli dvojezičnega napisa na spomeniku junakom rezistence v Miljah še nedavno skušal predstaviti neki tržaški veljak, ampak so že stoletja avtohtoni, pristni tržaški meščani, narodnostno mešano mesto Trst pa enklava na slovenskem etničnem ozemlju.

Okoli prelomnice stoletja pa so postali naši predniki tudi povsem enakovredni soustvarjalci v takrat cvetočem tržaškem gospodarstvu.¹ Res je namreč, da se je takratni slovenski položaj v Trstu, če ga tako splošno označimo, v prenekaterem pogledu razlikoval v primerjavi s tistimi v drugih slovenskih pokrajinah avstrijske monarhije. Slovensko meščanstvo v Trstu, ugotovljata med drugim F. Gestrin in V. Melik (Slovenska zgodovina, Ljubljana 1966), je bilo gospodarsko mnogo močnejše, pomembnejše v primerjavi s tistim v štajerskih mestih, kjer je bilo manj možnosti za razmah kakor v velikem pomorskem in industrijskem središču, kakršen je bil Trst. Italijanska buržoazija je sicer ljubosumno in ne izbiraje sredstev čuvala svoj monopol v krajevni upravi, vendar pa tega ni dosegla v gospodarstvu, kjer odločilne postojanke niso bile v njenih rokah. In prav v tej specifičnosti tržaških razmer je tudi ključ za razumevanje dejanskih možnosti in perspektiv takratnega slovenskega položaja v Trstu, kolikor se omejimo na gospodarski vidik. Daljnovidno je ugotavljal K. Slanc, če upoštevamo, kdaj je to napisal, v svoji knjigi Avstrijski

¹ Zemljiška posest na Tržaškem je bila zvečine (88 odstotkov) v slovenskih rokah, drugo pa v mešani posesti. Slovenci so se uveljavili tudi kot obrtniki in trgovci. Naš živelj je bil tudi vpliven v veletrgovini z lesom, vinom, žitom in kolonialnimi pridelki, pa tudi v prevozništvu. Tržaška veletrgovina,« ugotavlja S. Slataper (Scritti politici), »je skoraj vsa v rokah nekake mešanice Nemcev, Grkov, Madžarov, nemškega in slovenskega kapitala.« Zadrúžna zveza v Trstu je združevala 47 tržaških slovenskih in hrvaških zadrug. Slovenska organizacija zadrúžništva je po mnenju A. Vivanteja (L'irredentismo adriatico) prehitela italijansko za približno dvajset let. Že leta 1886 je dal M. Vošnjak pobudo za ustanovitev Tržaške hranilnice in posojilnice, razen tega so imeli Slovenci oziroma Hrvati v Trstu še druge ugledne denarne zavode: Jadransko banko, Ljudsko hranilnico, Hrvatsko štedionico. Jugoslovani so bili med pobudniki tržaškega zavarovalništva, medtem ko so bili dalmatinski Hrvati močno zastopani v tržaškem ladjarstvu. Tržaški Slovenec Franc Reyer, ki je bil soustanovitelj številnih najpomembnejših tržaških podjetij, je bil tudi prvi predsednik paroplovne sekcije tržaškega Lloydja.

Jugoslovani in morje (Gorica 1912), »da pride čas, ko bo vsak narod imel tudi svojo industrijo; kolonije v tujih deželah bodo nehale, tako v Aziji, kakor v Afriki. Ali vzlic temu bo še dosti vožnje po morju, dosti še bo izmenjavanja pridelkov raznih dežel in kontinentov. Morda v bodoče še več, kakor doslej... In Istra pa Dalmacija so kraji, v katerih bo mrgolelo delavcev, imajočih zaslužek ob in na morju. Jugoslovani se razvijamo sedaj vsled vplivov svetovne omike vidno na boljše. Ne moremo se upirati, če bi se tudi hoteli. In ta omika nas bo bogatila na kraških tleh, ker se bomo z vsem srcem zaljubili v lepo Jadransko morje. Trst mora postati nas vseh avstrijskih Jugoslovanov glavno mesto.« Njegov sodobnik V. Knaflič pa v spomenici takratni slovenski javnosti za ustanovitev slovenske univerze v Trstu (=Vseučilišče v Trst!«, Gorica 1912) pribija: »Trst je najvažnejše trgovsko mesto Avstrije in najvažnejše gospodarsko težišče Slovencev ter Jugoslovanov. V Trstu smo ustavili asimilacijo in posedujemo manjšino, ki je večja, ko vsako slovensko mesto. V Trst kakor sploh na Primorsko teži slovenska selitev, tu raste slovenski srednji sloj, se utrjuje slovensko denarstvo in podjetništvo. Le od tu se bomo naučili ustaviti oziroma porabiti sebi v korist izseljeniški tok in industrializirati narod.« In na drugem mestu te analize takratnih razmer: »Energična laška zahteva, Trieste o nulla! nam bodi le opomin, da poudarjamo od svoje strani to, kar je za nas važnejše, kot zanje. Oni dobe v svoji fakulteti moč, ki jim le nekaj ohranja, kar že imajo. Mi pa hočemo dobiti nekaj, česar še nimamo, kar pa moramo imeti, če hočemo, da se uresniči naša bodočnost. Oni si hočejo obdržati postojanko ob Jadranu, četudi je večina njihove avstrijske veje v Tirolih. Mi si moramo Jadran pridobiti. Ne le nekdanj bilo si slovansko!, — to nam ne zadostuje.«

H. Tuma pa je že pred tem (Jugoslovanska ideja in Slovenci, Gorica 1907) ugotavljal, »da je samo vprašanje časa, in kar zlasti naglašam, složnega nastopa slovenskega, in srbskega elementa v Trstu, da se to mesto preobrazi. Predbacujejo mi, da sem optimist, ali ne iz narodnega šovinizma, nego zato, ker trezno motrim napredek v socialnem življenju, ker spremljam in poznam gorostasne spremembe zadnjih trideset let, a še bolj zato, ker gledam iz gospodarskega stališča, pa vidim, da gospodarska moč Italijanov slabeva, da raste preko njih nemški kapital v trgovini in industriji, a slovenski v srednjem obrtu in trgovini, vkljub temu, da so bili Italijani do konca 19. veka edini zastopniki izvozne trgovine, da so na svoji strani imeli vsa sredstva, potrebna za razvoj, šolo, kapital, avtonomno in politično upravo. Vkljub temu niso zmožni, da obdrže svoje gospodarstva. Italijanstvo v Trstu nosi kal smrti v svojem jedru. Posamezne šovinistične erupcije italijanske narodnostne strasti v Trstu ne kažejo drugega kot ugasujoči ogenj, ki še plapolja.« In na drugem mestu: »Že zgodovina nas uči, da Slovenci in Hrvate vodi gospodarski razvoj na Adrijo. Razvoj pomorske hrvatske moči,« je podčrtaval leta 1907 H. Tuma, »in naseljenje Trsta po Slovencih in Hrvatih, to sta dva najbližja cilja in prvi odločen korak do oživitvorenja jugoslovanske ideje in zveze s severnim, edinim industrijskim slovanskim plemenom, s Čehi. To je jedro jugoslovanske ideje in to jedro morajo tvoriti Slovenci in Hrvatje, združeni, delajoč ramo ob rami. Hrvatje imajo v Primorcih in Dalmatincih najboljše pomorščake cele Evrope. Hrvatje so bili v srednjem veku lahet in roka Benečije in brez teh bi Benečija nikdar ne dosegla tiste moči, ki jo je imela. Kršna tla, na katerih žive Slo-

venci in Hrvati, jih vodijo na morje, jim kažejo gospodarsko in politično veličino, ki jo na njem lahko dosežejo.«

V svojem sedmem tržaškem predavanju v zadnjem letu prve svetovne vojne (20. aprila 1918) je I. Cankar k Tavčarjevi prispodobil »Ljubljana je srce Slovenije, Trst pa so njena pljuča« dodal še svojo izhodiščno programsko zamisel: »Brez Trsta, brez morja bi bila svobodna, samostojna demokratična Jugoslavija nemogoča, bi bila mrtva že ob rojstvu, pokopana za vekomaj.«

Tale fragmentarni povzetek nazorov, sodb, mnenj o Trstu, morju in njunem pomenu nekaterih naših prednamcev pač velja soditi v takratnem razmerju sil tako v lokalnem kakor v širšem okviru in prelomnega političnega previranja, ki ga je priostrila prva svetovna vojna, vendar pa vse to tudi s svojo izjemno izvirnostjo (I. Cankar) priča o globoki, iskreni in intimni povezanosti našega malega naroda z morjem in Trstom, z velikim mestom, v katerem je takrat živelo več Slovencev kakor v glavnem središču Ljubljani. Le s to svojevrstno navezanostjo je mogoče tudi razložiti nedeljeno, spontano podporo, ki jo je naša diplomacija uživala v vsem našem narodu po drugi svetovni vojni, ko se je odločalo o naši novi zahodni meji in ko smo naposled Slovenci dobili sicer poleg Trsta svoj izhod na morje. Sicer pa se slovensko zaledje Trsta še danes začinja že v tržaških predmestjih, in dokler se ne spremene ta objektivna dejstva, pač ne bo presahnilo slovensko zanimanje za vlogo in poslanstvo tega mesta, ki ga je tako izdatno natopil tudi naš, slovenski znoj. Samo ena možnost je, je simbolično pojasnjeva to dilemo na pariški mirovni konferenci, dejal A. Bebler (17. septembra 1946, ko je utemeljeval osnutek meje med Jugoslavijo in STO), kolikor se želi napraviti Trst »neodvisen« od jugoslovanskega zaledja: ali se Trst preseli tja, kjer so Benetke ali pa se Jugoslavija odmakne za nekaj sto kilometrov od Trsta.

V nasprotju z nekaterimi dokazno bolj nebogljenimi, naivnimi poizkusi med pogajanjmi za sklenitev mirovne pogodbe z Italijo (preračunani so bili na pomanjkljivo informirano svetovno javnost) je danes tudi na italijanski strani težko najti strokovno zasidrano mnenje, ki bi zanikalo resnico, da je sodobni Trst ustvarilo neitalijansko zaledje za svoje potrebe, ker je bila takrat njegova primarna in še do danes nepreklicana funkcija. Petdeset let je minulo od razpada Avstro-Ogrske, razmišlja o tem vidiku E. Bettiza v milanskem »Corriere della Sera« (17. oktobra 1966), in to razdobje je pomenilo za Trst nenehno in usodno gospodarsko propadanje, v intelektualni eliti mesta pa je sprožilo ponovno presojo, razmišljanje o celotni tržaški zgodovini, medtem ko je v čustveni sferi izoblikovalo pravečato ideologijo »izgubljenih iluzij«. Tržaški aytor C. Schiffrer pa meritorno ugotavlja (revija »Trieste«, št. 73/1966), da ni bil Trst tisti, ki si je pridobil zaledje, marveč je nasprotno, zaledje v določenem trenutku svojega razvoja ustvarilo pristanišče.

In prav geneza gospodarskih razmer je srčika tržaške historiografije sploh: tržaški zaliv je najbolj severna točka Jadranskega morja, ki se je globoko vrezalo v srednjeevropsko kopno. Spričo tega je naravno izhodišče na morje razsežnega področja, ki leži severno in vzhodno od tega zaliva. Povezovanje Trsta v srednjem veku z zaledjem pa je ostro izzvalo Benetke, takrat ene izmed najmočnejših pomorskih sil na Sredozemlju sploh. V tem boju za svoj življenjski prostor išče takrat skromno in neugledno ribiško mestece pomoči in podpore pri svojem neposrednem zaledju, s čimer se je, kakor je apostrofiral A. Vivante, dokončno odtrgalo od politične zgodovine Apeninskega polotoka,

Italije. Tudi danes še ne povsem utišani antagonizem med Trstom in Benetkami pa takrat torej ni izviral iz partikularističnih, fevdalno-političnih razprtij, ampak osnovno iz protislovnih ekonomskih interesov. Med sile ob gornjem Jadranu, se pravi med takrat propadajočo posvetno oblast oglejskih cerkvenih knezov, v dinastični teritorij oblikujočo se zemljo goriških grofov, kakor ugotavlja M. Kos, ter med naraščajočo moč Benetk se začne v štirinajstem stoletju vrivati četrta sila — Habsburžani. Leta 1382 je Trst priznal avstrijskega vojvodo za gospodarja mesta in okolice, s tem je bilo habsburško prodiranje prek slovenske zemlje k morju formalno končano. Tržačani so si ob tej prostovoljni podreditvi prizadevali izprositi od novih gospodarjev predvsem, »da bodo vselej branili in varovali svoje novo posestvo, da ga nikoli ne bodo oddali, temveč ohranili med avstrijskimi deželami.«

Habsburžani v začetku sicer niso mogli dosledno in popolnoma držati te obljube in ob vseh priložnostih učinkovito zaščito svoje nove pridobitve, so pa širokosrčno priznavali Trstu raznotere privilegije, da je tako laže razbijal beneško blokado, ki je skušala tudi z nasilno preusmeritvijo prometa na sosednje beneške Milje in Piran zadušiti Trst. Upravičeno se spričo takih razmer tržaški škof Bonomo (1518) v adresi cesarju Maksimilijanu I. sklicuje, da je postal Trst »antemurale ad provinciam Carnioliae et verum emporium ad provinciam Carsiae, Carnioliae, Stiriae et Austriae.« Ko se je na prelomnici šestnajstega stoletja tudi na Goriško raztegnila habsburška oblast, sta v Julijski krajini ostali le dve suverenosti: pod avstrijsko Trst in notranji del Istre, pod beneško pa Furlanija in obmorski del Istre, to pa je ostalo nespremenjeno skoraj tri stoletja (do campoformijskega miru 1797). Obrobno: slovensko prenikanje v mesto se nadaljuje in je moč posebej v kasnejšem srednjem veku najti dokaze, kako so se vedno bolj uveljavljali meščani slovenskega rodu v Trstu.² Tod je nekaj časa deloval tudi Primož Trubar, ki mu je verjetno škof Bonomo dal prvo pobudo za razmišljanje o nujnosti slovenskega pisanja, kakor navaja »Slovenski biografski leksikon«. Trst je bil torej že v tem razdobju sorazmerno močno narodnostno mešano mesto, okoli njega pa se je razprostirala obsežna masa slovenskega zaledja.

Merkantilizem in absolutizem (Avstrija je bila zadnji živeči primer načrtnega merkantilističnega gospodarstva, kakor trdi A. J. P. Taylor v svoji knjigi o habsburški monarhiji) sta ustvarila tržaško svobodno pristanišče (porto franco), ki ga je (1719) razglasil Karl VI. Ta ukrep je korenito spremenil tržaško gospodarsko zasnovo. Reformatorsko delo so nadaljevali Karlovi nasledniki: Marija Terezija je leta 1774 izdala »politični navigacijski edikt«, vpeljala diferencialno carino in uveljavila druge sklepe, ki so preusmerili

² Tržaški zgodovinar P. Kandler navaja v svoji knjigi »Storia dei patrizi di Trieste« tudi »Albo dei Consiglieri« iz leta 1468, ki vsebuje mnoga slovenska imena.

Kakor piše B. Cokelj (Zgodovinski razvoj narodnostnega stanja v Trstu, Trst 1949), hrani tržaški mestni arhiv mnogo listin, ki se nanašajo na življenje in delovanje Tržačanov v petnajstem stoletju. V teh listinah se omenja nekaj tisoč imen. Kolikor ta imena opredelimo glede na jezikovno poreklo, potem nam ta imena oziroma priimki precej jasno pokažejo narodnostno lice Trsta pred petsto leti. In tu naletimo na presenetljivo podobnost z narodnostnim stanjem v Trstu pred tridesetimi leti. Slovencev je okrog 30 odstotkov, Romanov okrog 55, ostalih 15 odstotkov pa odpade na druge narodnosti, zlasti na Nemce, Grke in Žide.

avstrijski promet iz Hamburga na Trst. Jožef II. je temeljito moderniziral notranjo upravo in napravil red v mednarodnih trgovskih pogodbah, vse to pa je sunkovito spodbudilo celotno tržaško, na pristanišče vezano ekonomiko. Trst se je po intencijah te pedantne razsvetljenske politike začel naglo širiti prek nekdanjih slovenskih polj in oblikovati v državni in kompolitski emporij.³ Takratni vzpon Trsta je predvsem odsev pozitivnih sprememb v zaledju, ki ni več fevdalno, manufakturno razdrobljeno, ampak se je strnilo v centralizirano, enotno upravljano državo, v kateri je nerodni, počasni fevdalni družbeni red začel izpodrivati prožnejši meščanski z moderno, množično industrijsko proizvodnjo. Moderni Trst, piše Taylor (Trieste or Trst), je produkt epohe parnikov in železnic.⁴ Ladijski promet, ki se je v dobrih sto letih za več kot šestdesetkratno povečal, je uvrstil Trst med takratna največja evropska pristanišča.⁵ Leta 1912 je približno tretjina vsega tržaškega železniškega prometa odpadla na neposredno jugoslovansko zaledje, sledila je Avstrija s četrtno, češke dežele s petino, pa Galicija, Bukovina in ogrske dežele. Slovenija je bila prva na listi prometa s sedanjim jugoslovanskim področjem (50 odstotkov), saj je takrat prek Trsta uvažala kolonialne proizvode, surovine in pogonska sredstva, izvažala pa tudi takrat predvsem les in lesne izdelke. Če povzamemo: rapidni vzpon Trsta v tem razdobju je bil predvsem posledica dejstva, da je država v zaledju s svojo splošno in ekonomsko politiko valorizirala in potenciala njegove geografske in druge prednosti.

Seveda pa je imel Trst tudi v habsburški eri pomembno politično vlogo, saj je bil tista osrednja nevalgična točka, v kateri so se neposredno križali in spopadali interesi nemškega in italijanskega imperializma. Kako so si v Nemčiji zamišljali vlogo Trsta in Jadrana, je delno mogoče sklepati po vrednotenjih pruskega Nemca Rodbertusa, ki se je sicer štel za pristaša socialističnih nazorov. »Nemštvo v rajhu,« je pisal ta mož že leta 1861, »potrebuje za popoln in trajen razvoj svojega gmotnega življenja (Güterleben) in za zagotovljeno območje (Machtstellung), brez katerega prvo ni mogoče, *neomejen dostop k Jadranskem morju* (podčrtal J. J.). Od naroda 47 milijonov (leta 1860 — op. J. J.) se ne more zahtevati, da se bo pustil odriniti od morja. Lahkomišljeno bi samega sebe varal, kdor bi veroval, da bodo Italijani puščali

³ Tako je imel Trst leta 1755 7.250 prebivalcev, leta 1800 že 28.000, 1846 pa 86.000, leta 1880 144.844, leta 1890 157.466, leta 1900 178.599 in naposled leta 1910 229.510 prebivalcev.

⁴ Leta 1857 je železniška proga povezala Trst z Ljubljano in dalje z zaledjem, temu je sledila petdeset let pozneje (1909) otvoritev druge proge, ki je spojila Trst s Salzburgom prek Gorice. Izrednega pomena za Trst je bila zgraditev sueškega prekopa (1869), saj je pomenil pomorski promet z Vzhodom skoraj tretjino tonaže in nad 60 odstotkov vrednosti blaga. Povečali in modernizirali so pristanišče (v letih 1868 do 1885 so zgradili severni, od leta 1901 do 1904 pa južni del pristanišča, ki je bilo za tiste čase zelo sodobno urejeno).

⁵ Leta 1810 je dosegel ladijski promet 88.176 ton, leta 1915 pa 3.480.074 ton. Ta vzpon sicer ni potekal brez motenj, saj so že takrat pomenila severna pristanišča za Trst nevarnega tekmeča spričo nizkih, kombiniranih tarif, tehnične izpopolnjenosti in urejenega prekopnega sistema. Toda protekcionistična politika (preferencialne carine, subvencije pomorskim družbam in drugo) Avstrije je preprečila, da bi bila »severna nevarnost« lahko resneje vplivala na tržaški razvoj. Ko so leta 1891 ukinili svobodno pristanišče in ustanovili le malo svobodno cono (punto franco), se Trst še bolj organsko poveže z gospodarstvom zaledne države, kar je pospešilo razvoj tržaške industrije, čeravno je promet še vedno najpomembnejša tržaška gospodarska veja.

vnemar težnje, da bi si pridobili še drugo obalo jadranskega morja. Toda gospodarstvo kakega nemškega plemena na Beneškem bi povzdignilo gotovost in veljavo vsega nemštva: vsenemštvo pa bi imelo dosti izgube, kolikor bi prišla kdaj ta obala pod kako drugo, razen nemško oblast. In malo naprej: »Ali se boste pustili odriniti od Jadranskega morja? Civilno pravo daje posebniku zemljišča zasilno pot čez sosedove njive, da lahko pride do glavne ceste in državna oblast ga v tem štiti. Morja so velike ceste narodov in narodi se morajo sami varovati pred drugimi« (povzeto po K. Slanc, Avstrijski Jugoslovani in morje). »Drang nach Osten« je potekal tudi prek naše vmesne dežele na Adrijo. »Trst je bil za Nemce vhod v sredozemsko morje.« ugotavlja E. Kardelj (Razvoj slovenskega narodnega vprašanja). »oporišče njihove balkanske in levantske politike.« Za pruski militarizem in njegovo avstrijsko predstražo je bil torej ofenzivno izhodišče za širjenje vpliva v spopadu z britansko, s francosko in italijansko konkurenco v Sredozemlju.

Razpad poltisočletnega habsburškega varuštva po koncu prve svetovne vojne je zgolj nekolikanj zasukal smer: Trst je dobil novega gospodarja in vlogo »porta orientale«, oporišča za italijansko politično in gospodarsko prodiranje v Podonavje in na Balkan. »Prepričan sem bil.« pojasnjuje ta koncept eden izmed tvorcev rapalske pogodbe (12. novembra 1920) in takratni italijanski zunanji minister C. Sforza, »o premoči Italije, zato sem hotel, kakor hitro sem po Sonninu prišel na oblast, odpreti vrata na stečaj italijanskemu vplivu na Vzhodu.« Metode tako zasnovane vzhodne politike naj bi bile na zunaj bolj gentlemanske, orokavičene in liberalne in ne tako premočrtne in ricinusovsko ekstremistične, kakor je to bilo pozneje v fašističnem času, ko so Trst, kakor na primer eden izmed nacionalističnih ideologov R. Fauro odkrito razglasili za »ključ« imperialistične ekspanzije, to pa se je tudi v strateškem pogledu delno izpolnilo, saj je bil važen člen v agresiji proti Jugoslaviji (1941). Prvi korak v tej smeri pa naj bi bila zagotovitev italijanske nadvlade na Jadranu. Razen Trsta je treba imeti še druge elemente, je med drugim razglabljal M. Alberti (Trieste ed il problema adriatico), kolikor se želi opraviti trajno in učinkovito delo. Istra, Reka in Dalmacija so s Trstom člani iste verige, med katerimi je prirodna logičnost, ki jih tesno povezuje. »Vprašanje Jadrana,« se po Albertijevem mnenju, »rešuje integralno ali sploh ne. Na Jadranu ne more biti dveh gospodarjev, dveh odvisnosti, dveh avtonomij. Na Jadranu ni možno sodelovanje, razdelitev oblasti. Tu je bil vselej eden gospodar, drugi pa so bili podvrženi njegovemu gospodstvu.«

Slogan nacionalističnih krogov izpred prve svetovne vojne »Naj raste trava po tržaškem pristanišču, hočemo k Italiji« ponazarja prepad med organskimi primarnimi interesi Trsta in italijansko aneksionistično politiko. Že A. Vivante je posplošil, da je antiteza med gospodarskim in nacionalnim (italijanskim — op. J. J.) dejavnikom rdeča nit, ki se vleče skozi vso tržaško zgodovino. S. Slataper je odkril »rojstvo« specialnega tržaškega italijanstva »med vrečo rožičev in vrečo kave« in poizkusil to razpotje ponazoriti (Scritti politici) z ugotovitvijo, »da skušata trgovska in italijanska narava druga drugo uničiti, vendar Trst ne more nobene izmed njih zadušiti; to je njegova dvojna duša. Če bi ubil prvo, bi ubil samega sebe. Vse, kar pa je nujno trgovini, je nasilje nad italijanstvom, tisto, kar krepi italijanstvo, pa škoduje trgovini.« Ta dualizem, ta bistveni konflikt se je v fašizmu razvil do onemoglosti in vsilil mestu uničujočo nacionalistično linijo, »ki ni bila osredotočena.« kakor piše

o tem vidiku E. Bettiza,« na civilno sožitje s Slovenci, ampak na njihovo zadušitev.»

Pomen tržaškega pristanišča za Italijo je bil pred prvo svetovno vojno neznaten (leta 1913 je odpadlo na izvoz v Italijo komaj 6,3 odstotke in na uvoz iz Italije 9,7 odstotka prometa po vrednosti). »Trst je bistvenega pomena,« je pisal leta 1945 Taylor (Trieste), »za zunanjo trgovino Slovenije in severne Hrvatske; koristen je za zunanjo trgovino Avstrije in Češkoslovaške, medtem ko ni igral prav nikakršne vloge v zunanji trgovini Italije.« Priključitev Trsta leta 1918 k Italiji je usodno vplivala na razvoj tržaškega gospodarstva. V tem razdobju promet ni nikoli dosegel obseg prometa iz leta 1913; tudi ne v letih 1933 do 1938, kakor sem zabeležil v knjigi »Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni«, ko na razvoj niso več primarno vplivali mirnodobni ekonomski momenti, ampak inflacijsko oskrbovanje Italije s strateškimi surovinami, ki so bile potrebne za etiopsko in pripravljanje italijanske udeležbe v drugi svetovni vojni. V tej periodi so druga velika evropska pristanišča tudi relativno daleč presegla tržaški promet iz leta 1913. Italija zavoljo številnih pristanišč, ki so zemljepisno harmonično razporejena, ni bila sposobna zaposliti Trsta niti minimalno v skladu z njegovo pristaniško zmogljivostjo. Zaradi nacionalistično agresivne politike je tudi neposredno jugoslovansko zaledje malo uporabljalo tržaško pristanišče. Tako je bila na primer leta 1938 Jugoslavija v celotnem železniškem prometu prek Trsta udeležena le s 5,5 odstotki v primerjavi s prometom iz leta 1912, ko je na jugoslovanske pokrajine odpadlo 38,6 odstotkov vsega železniškega prometa. Fašistična gospodarska politika je skušala kompenzirati izgubo zaledja z graditvijo industrije, ki pa je bila predvsem atipična in kot takšna ni bila kos močni konkurenci in oscilacijam na trgu. Če bi hoteli potegniti črto pod fašističnim razdobjem, funkcijo in položajem Trsta v razdobju med dvema vojnama, je vsestransko utemeljen sklep, da Trst ni bil potreben Italiji niti kot pristanišče niti kot industrijsko središče, njegovo takratno poslanstvo je bilo le poudarjeno politično v skladu s fašistično ofenzivno splošno strategijo, da bi skozi Trst obvladala Srednjo Evropo in Balkan.

(Se nadaljuje)

Janko Jeri

PRICEVANJA

TRST IN ZALEDJJE

(Funkcije in poslanstvo)

(Konec)

Politične ambicije Marije Terezije in njenih naslednikov, da bi prek Trsta razširili svoj vpliv v jutrove dežele in na toplejša morja ter mussolinijevsko-faurovsko-albertijevske variante o Trstu kot nacionalistično agresivni »porta orientale« so bile vendarle (ne glede na vsebinsko daljnosežnost posameznih kombinacij) regionalno omejene, če to tako označimo. Sicer pa je bilo to pri tem vidiku le nekakšna predigra: šele konec druge svetovne vojne namreč pomeni pravzaprav kulminacijo doslejšnje politične funkcije Trsta, saj je postal zdaj svojevrstni »antimurale« Zahoda nasproti socialističnim državam, ki so se začele oblikovati v njegovem zaledju po letu 1945. Stopnjujoča se blokovska razklanost je v nekaterih situacijah spremenila Trst v pravcati sod smodnika na nekdanji balkanski način, saj je bil sorazmerno natančen barometer kriznih oscilacij v medsebojnem hladnem obračunavanju še posebej v prvih povojnih letih. Kolikor upoštevamo to širšo sceno, je pač precej opravičena empirična ugotovitev tržaškega Salveminijevega učenca C. Schiffrerja, ko je retrospektivno povzel sodbo, da je v letih 1945–1948 »zgodovina šla prek Trsta« (revija »Trieste«, št. 71, 1966).

Govor pokojnega britanskega ministrskega predsednika Winstona Churchila (5. marca 1946 v ameriškem mestecu Fultonu), ko se je zavzel »za zaveznitvo angleško govorečih narodov proti SZ zavoljo železne zaves, ki se je spustila od Stettina do Trsta,« ni bila le ideološko programska deklaracija novo snujoče se zahodne aliance, ampak je bolj ali manj, z več ali manj osti nasproti neposrednemu in širšemu zaledju opredeljevala politiko, poslanstvo Trsta v skoraj desetih letih tako imenovanega vojaškega, okupacijskega razdobja. Sicer pa je usoda Trsta že med samo vojno postala eden izmed prvorazrednih strateških in političnih problemov. W. Churchill in odločujoči vojaški dejavniki so že, ko so se še bili z Rommelom v Afriki, obravnavali vprašanje vojaške okupacije tega pomembnega jadranskega пристanišča kot pomemben vzporeden političen problem, saj so šteli kontrolo nad Trstom za položaj, od katerega ni samo odvisno, kolikšen bo po koncu vojne britanski vpliv v Srednji Evropi in na Balkanu, ampak tudi novo splošno ravnovesje sil na tem območju. To je srčika, osrednje politično-strateško ozadje vztrajnega zavzemanja takratnega britanskega predsednika vlade W. Churchila (razne variante v letih 1943 in 1944) za močno vojaško akcijo v Italiji (kolikor že tod ne more biti težišče »druge fronte« zavoljo takratne opozicije drugih dveh velikih zaveznikov). Podpirali naj bi med drugim napredovanje proti Padu, kar naj bi kombinirali z izkrcanjem v Istri. To bi omogočilo zasedbo Trsta in prodor skozi »ljubljska vrata« v Srednjo Evropo in na Balkan, poleg tega pa bi tako prehiteli z Vzhoda prodirajočo rdečo armado, kar je bil osrednji vidik te strategije Churchilla in angleških vojaških šefov.¹ Ameriškim odgovornim političnim in

¹ Britanska diplomacija je že prve mesece leta 1945 storila prve korake, da bi pripravila politične možnosti za tako akcijo. Na konferenci v Casablanci

vojaškim krogom pa takrat niso ugajali ti koncepti, ker bi prvič, taka vojaška akcija nesmotrno cepila sile in bi utegnila razvodeneti že zasnovani glavni udarec prek Francije v osrčje Nemčije (načrt Overlord) ter drugič, ker so imeli v tem obdobju tudi resne pridržke o politični umetnosti take strategije.²

Tik pred koncem vojne je W. Churchill poizkušal še enkrat doseči, da bi britanske enote prve prodrle v Trst. »Kdor prvi pride, prvi melje,« je razlagal (27. aprila 1945) svoje namene v brzojavki Trumanu, ki je po Rooseveltovi smrti (12. aprila 1945) postal novi ameriški predsednik. Ko pa predsednik britanske vlade tri dni za tem komentira navodila šefov združenih štabov H. Alexandru, se vnema za metodo presenečenja: »Načrt je treba, kakor je le mogoče naglo in tajno izvesti in je treba poizkušati zavzeti Trst pred Rusi ali Jugoslavani z morske strani.« Novozelancem generala Freyberga se to ni posrečilo (v Trst so prispele šele 2. maja 1945), saj so jugoslovanske enote skupaj z avtohtonim rezistenčnim gibanjem že 1. maja docela obvladale mesto. Šele 12. junija 1945, ko so se morale naše enote zavoljo ultimativnega pritiska (ZDA so se povsem

(januarja 1945) sta o tem razpravljala Churchill in Roosevelt; pred koncem tunizijske kampanje (aprila 1945) pa je angleški generalni štab predložil načrt ofenzive na Balkanu, ki pa ga je ameriško glavno poveljstvo zavrnilo.

Temeljno vprašanje na teheranski konferenci treh šefov držav (novembra 1945) je bilo, kje in kako uporabiti ameriške sile, da bi izvedle vojaško najučinkovitejši udar. Churchill je takrat vztrajal, da bi glavne sile uporabili prek Italije in Balkana. Nasprotno pa sta Roosevelt in Stalin sodila, da bodo Nemce prej prisilili na kolena z izkrcanjem v Zahodni Franciji (operacija Overlord), v kar so pozneje privolili tudi Britanci, a so še vedno menili, da bi morala temu slediti še dopolnilna ofenziva skozi Italijo. Ameriški strategji pa so takrat sodili, da bi bilo bolje »dopolnilno« izkrcanje v Južni Franciji (operacija Anvil), za kar naj bi pritegnili sile, ki so bile takrat še na italijanskem bojišču.

Ko so se 11. junija 1944 sestali v Londonu (pet dni po izkrcanju v Franciji) načelniki združenih štabov, so britanski predstavniki vnovič zahtevali, da bi preučili zavezniško strategijo v Sredozemlju. Britanski general H. Wilson pa je predlagal, da bi v Italiji nadaljevali ofenzivo do reke Pad in da bi s pomočjo amfibijske operacije zasedli istrski polotok ter nadaljevali operacije skozi 'ljubljska vrata' v madžarsko nižino, pri čemer bi Trst, ki dominira nad Severnim Jadranom, dal najboljše možnosti za tako akcijo. Wilson je takrat sodil, da bi tri divizije, izkrcane iz ladij, in dve padalski diviziji zadostovali za zavzetje Trsta v začetku septembra 1944. Američani pa so vnovič zavrnil britanski sugestijo in poudarili, da general Eisenhower odločno terja operacijo »Anvil«, se pravi dodatno izkrcanje v južni Franciji.

W. Churchill pa je še naprej vztrajal pri svoji zamisli in je konec avgusta 1944 pisal Rooseveltu, da bi prihod močne zavezniške vojske v Trst in Istro, v štirih ali petih tednih imel učinek, ki bi bil veliko večji kot zgolj vojaški. Tudi na sestanku v Quebecu (Kanada) z Rooseveltom sredi septembra 1944 je Churchill spet načel to vprašanje z opozorilom, da je potrebno za zavzetje Dunaja in za protiukrepe proti prodiranju sovjetske vojske na Balkan, okupirati Istro s Trstom in Reko. Wilsonu so naročili, naj predloži do 10. oktobra načrt za zavzetje Istre s pomočjo izkrcevalnih ladij, ki so že bile v Sredozemlju in o čemer naj bi odločili do 15. oktobra 1944.

² Stališče ameriškega predsednika D. Roosevelta glede britanskih predlogov za operacije proti Južni Evropi je izhajalo iz njegovega osnovnega prepričanja, da vodi najhitrejša in najcenejša pot do vojne zmage skozi zahodno Francijo. Tako je konec prvega dne zasedanja v Teheranu dejal svojemu sinu Elliottu: »Ne vidim razloga, zakaj bi spravljali v nevarnost življenje ameriških vojakov, samo da bi zaščitili realne ali fiktivne britanske interese na evropskem kontinentu. Mi smo v vojni in naš posel je, da jo dobimo čimprej, in to brez pustolovščin.«

pridružili stališču Velike Britanije) umakniti na osnovi dogovora Morgan-Jovanovič. 9. junija je prišel Trst docela pod angloameriško nadzorstvo. Posebno anglosaški recenzenti tega dramatičnega razdobja radi ob tem opozarjajo, da sta Velika Britanija in ZDA takrat politično vrednotili Jugoslavijo kot državo pod sovjetskim vplivom in da je njuna politika temeljila med drugim na domnevi, da bi pomenil Trst v jugoslovanskih rokah oporišče SZ na Sredozemlju z ustreznimi posledicami na njuno politiko v Italiji in v Evropi sploh. Pravzaprav pa je bilo to (poleg drugega) tudi odsev stare miselnosti, ko je npr. H. Nicholson že po prvi svetovni vojni pisal: »Zdelo se mi je napačno dovoliti Slovanom, da se preveč utrdijo na Balkanu. Kaj bi počeli z blokom Slovanov od Vladivostoka do Reke, od Gdanska do Samarkanda?« Toda tokrat ni šlo za Reko, marveč za Trst, kar je bilo pač kvalitetno še precej pomembnejše. Sicer pa je bila splošno vzeto mednarodna kriza, ki je maja leta 1945 izbruhnila zavoljo Trsta, posredno in drugače med prvimi vidnimi neuspehi politike Teherana in Jalte, ko so presojali možnost povojnega koeksistiranja v bolj ali manj natančno opredeljenih razdelitvah vplivnostnih področij in podobnih aranžmajih v glavnem na račun manjših in šibkejših.

Morganova linija sicer ni pomenila kitajskega zidu ali z bodečo žico opletene demarkacijskega jarka, vendar pa je Trst odrezala, izolirala od svojega neposrednega zaledja. Pomenila je konec nekdanjega razcveta, kakor to razdobje v retrospektivni sintezi vrednoti londonski »The Times« (18. julija 1966), pri tem pa poudarja, »da je to bilo zapečatenost z mednarodnimi nasprotji med Vzhodom in Zahodom.« »Zapečatenost« pa je bila s tem tudi kakršna koli prožnost v politični funkciji Trsta, ki je ostal dušeče vključen v absurdne in protislovne igre hladne vojne. Seveda pa je vse to odločilno vplivalo na poznejši diplomatski boj glede državne, politične pripadnosti tega naravnega izhoda na morje za pomemben del naše države. Svet zunanjih ministrov je sicer na svojem septembrskem zasedanju v Londonu (1945) naročil, naj bi posebna komisija izvedencev štirih velesil glede Trsta »preučila tako mednarodno ureditev, ki bi zajamčila enakopravno uporabo tržaškega pristanišča in tranzitnih možnosti za vso mednarodno trgovino, zlasti pa za Jugoslavijo, Italijo in države Srednje Evrope.« Opažanja komisije, ki se je v tistih razvnetih marčnih in aprilskih dneh leta 1946 mudila štiri tedne tudi na spornem območju, pa so bila v skupnih formulacijah skrajno nevtravno redigirana, bila so zgolj akademska verifikacija splošno znanih dejstev in elementov. »Trst je važno pristanišče,« ugotavlja med drugim v točki 61. poročilo, »prek katerega okoliška področja in dežele prihajajo v stik s Sredozemljem in drugimi oddaljenejšimi deželami. Mesto je obenem industrijsko ter trgovsko središče.« V konkretnih sugestijah pa je le sovjetska delegacija v komisiji prisodila Trst Jugoslaviji, medtem ko so ameriški, britanski in francoski izvedenci takrat menili, naj bi Trst ostal v Italiji. Če že brskamo po teh odločilnih zgodovinskih fragmentih, je vredno v tem poljudnem, parcialnem razmišljanju o funkcijah Trsta tudi zabeležiti, da so bili ekonomski vidiki Ahilova peta italijanske argumentacije glede Trsta, saj so na primer navajali kot eden izmed osrednjih elementov »tehnično kompetenco italijanske večine v mestu« (tako med drugimi tudi M. Villa, *Il porto di Trieste nel recente passato e nell'avvenire, Trieste 1945*). Nasprotno pa je naša teza temeljila na argumentaciji »par excellence« z osnovno postavko, da je Trst naraven izhod na morje za gospodarsko najbolj razvit del jugoslovanskega zaledja, poleg tega pa je poudarjala pripravlje-

nost naše države, da popolnoma upošteva vse posebnosti, izjemnosti Trsta in še posebej njegovo srednjeevropsko funkcijo, s tem da je bila Jugoslavija voljna prvič zagotoviti notranjo avtonomijo mesta in drugič privoliti v internacionalizacijo pristanišča.

V številnih posameznostih pogostokrat tako absurdno zarezane črte zahodnih strokovnjakov, še posebno britanskih in ameriških; njihova »na terenu preverjena« razsodba je bila v bistvu nadaljevanje premočrtne politike, da je treba v takratnih mednarodnih razmerah čim bolj nepopravljivo odrezati Trst od neposrednega jugoslovanskega zaledja. »Ameriška vlada.« je zapisal v svojih spominih takratni predsednik H. Truman, »ni niti za trenutek pomislila na to, da bi prepustila Trst Jugoslovanom.« O tem kardinalnem vprašanju torej ni bil mogoč nikakršen kompromis, pa čeprav bi bila naša država zavoljo suverenosti nad Trstom soglasna s še tako daljnosežnimi posebnimi koncesijami. Londonski »Economist« (11. maja 1946) je o tem razpotju razglabljal »da zahodne sile pač ne morejo privoliti v izročitev Trsta Jugoslaviji, ker bi to prispevalo, da bi postal ruski vpliv še bolj izključen, kakor je in kakor bi smel biti. Na drugi strani se Rusija vsekakor boji, da bi vrata Srednje Evrope, kolikor bi Trst ostal Italiji, lahko prišla pod izključeno nadzorstvo zahodnih sil. Vsi razlogi torej govorijo za to, da se iz spornega področja jadranskega Primorja ustvari med Vzhodom in Zahodom, zemlja nikogar, ali bolje povedano, da se dovoli Vzhodu in Zahodu, da pod enakimi pogoji izkoriščajo ta vrata.« O »enakih pogojih.« zemlji nikogar pa po tem, ko so se začela stvarna pogajanja o notranji ureditvi, celotnem sistemu funkcioniranja te tamponske in iz pravnega vidika precej izjemne državne tvorbe ni bilo domala več sledu. »Odloženi smo bili.« je razlagal politično ozadje teh koncepcij šef ameriške delegacije J. Byrnes (ki je sicer veljal za zagovornika »modus vivendi« s SZ), »storiti vse, da bi zavarovali področje pred sleherno infiltracijo in sleherno pobudo, ki bi lahko ustvarila možnost nasilne priključitve Trsta k Jugoslaviji (Carte in tavola, Milano 1948). Razprava je bila namreč predvsem spopad med dvema tezama: ali zagotoviti več stvarne pristojnosti demokratično izvoljeni skupščini in tako vsaj kolikor toliko zajamčiti samoupravo nevtraliziranega ozemlja ali pa neposredno osredotočiti vso oblast v rokah guvernerja. Večina je sicer sprejela francosko varianto statuta, ki je glede nekaterih manj pomembnih vprašanj razširil pristojnost skupščine, vendar pa je ohranil vse bistvene pravice guvernerja, kakor so jih vsebovali ameriški in britanski predlogi. »Guverner je bil zares opremljen z diktatorskimi pooblastili.« je sodil dunajski profesor in sedanji avstrijski zunanji minister dr. Tončič-Sorinj. »da bi izvajal koncept Zahoda« (Das Schicksal Triests, Europa Archiv 1955).

In odmev na terenu, kako, denimo, italijanski tržaški historiki in kvalificirani recenzenti vrednotijo ta dogajanja in njihove korenine? Čeravno to ni vselej v skladu z materialnimi dejstvi in takratnim dejanskim stanjem, je vendarle značilno kot pomembnejša komponenta, brez katere skoraj ni mogoča kompleksnejša, vsestranska presoja. »Ob koncu druge svetovne vojne.« retrospektivno razmišlja zgodovinar in nekdanji podpredsednik cone A STO pod angloameriško vojaško upravo Carlo Schiffrer, »je novič prišel do veljave v nekaterih anglosaških diplomatskih krogih in javnem mnenju program, po katerem naj bi dobil Trst spet tipično srednjeevropsko funkcijo, temu pa je botrovala bolj nerealnost nekaterih nostalgij iz preteklosti kakor pa stvarnost sedanjosti. V okviru tega programa so postopoma zasnovali STO kot vrata

nekakšne podonavske federacije s protisovjetsko funkcijo, bilo naj bi karta v diplomatski igri, s katero bi otipavali moskovske namere, slednjič pa naj bi STO bilo kot jadranski steber, ki naj zaustavi komunistično prodiranje; *vendar oselej kot predmet igre* (podčrtal J. J.) in nikoli kot subjekt lastnega življenja« (Trieste primo porto petrolifero dell'Europa, revija »Trieste«, št. 75, 1966). Čeprav je minulo že več kot dvajset let od tistih, včasih tudi precej vihnih trenutkov, ni nič izgubila v svoji vsebinski vrednosti in prenikavosti ugotovitev E. Kardelja (Govori na pariški konferenci), »da so o Trstu razpravljali, kot da gre za nekakšen otok sredi oceana med dvema kontinentoma, za otok, katerega razvojno pot lahko določajo v prvi vrsti neki daljni prekomorski vplivi in katerega položaj nima pomena za druge države, to se pravi za države njegovega zaledja.«

Z uveljavitvijo mirovne pogodbe z Italijo (15. septembra 1947) je pravno nastalo, če se tako izrazim, tudi STO. Ker je bilo prav v zadnjem času precej filipičnih polemik okoli tega, ali je s tem ugasnila italijanska vrhovnost nad tržaškim ozemljem, se mi zdi pomembno in umestno pristaviti dejstva, ki jih navaja citirani C. Schiffrer (Dopo vent'anni ormai morto il trattato di pace con l'Italia, revija »Trieste«, št. 71, 1966) o bistvenih spremembah, ki so jih dokumentom o STO dodali v zadnji njujorški redakciji. Prva izmed teh novosti je precizirala, kakor navaja Schiffrer, da bo ugasnila italijanska suverenost nad *takó imenovanim Svobodnim ozemljem z uveljavitvijo mirovne pogodbe*, in druga, ki se zdi povsem sekundarnega pomena, pa je določala, da bodo vojaški poveljniki izvajali oblast vlade do tokrat, dokler ne bo začel opravljati svoje funkcije guverner, kakor je to bilo predvideno s statutom. V naslednjih letih, se pravi do leta 1954, je prav ta klavzula pomenila pravno osnovo dveh vojaških uprav, se pravi angloameriške in jugoslovanske. Ker je bil C. Schiffrer visok funkcionar v civilni upravi cone A, pač ni mogoče dvomiti o natančnosti njegove interpretacije, saj je stvari poznal iz neposredne prakse. Stvari so res dokaj nedvoumne in jasne, vendar pa je na primer od leta 1949 na italijanski strani izšlo desetine (zlasti pravnih) razprav, ki so na osnovi različnih pravnih konstrukcij skušale dokazati, »da je italijanska suverenost nad obema conama nekdanjega STO ostala po letu 1947 nedotaknjena,« pri čemer so iz tega luščili bolj ali manj radikalne politične in konkretne sklepe.

Sicer pa je bila farsa okoli imenovanja guvernerja dokaj verodostojna ponazoritev takratnega splošnega ozračja okoli komaj ustanovljenega »svobodnega ozemlja«, saj so zahodne sile v drugem razdobju izbire kandidatov zavračale tudi tiste, ki so jih prej same predložile, kakor je bil to primer z bivšim belgijskim notranjim ministrom Buisseretom, ki ga je sugerirala Francija in se ga nato odrekla, ko je v njegovo kandidaturo tudi formalno privolila SZ. Spričo takih razmer so ostale določbe, o katerih so se šele pred meseci tako težko sporazumeli in ki naj bi sestavljale pravno-ekonomske okostnice nove tvorbe zgolj načelno-teoretičnega pomena brez praktične vrednosti. Kolikor pa se omejimo na nekaj gospodarskih vidikov, so te norme vsebovale nekatere elemente, ki bi utegnili, kolikor bi jih seveda stvarno in striktno uresničili, vsaj delno bolj odpreti vrata Trsta tudi nasproti svojemu stvarnemu zaledju (seveda pa je to hipoteza). Tako je na primer Stalni statut predvideval lastno valuto STO, določil svobodo tranzita brez tranzitarnih carin in razlikovanja pri blagu raznih držav, STO naj bi imelo pravico do svoje mornarice, trgovinske seveda, razen tega pa bi lahko vodilo na željo prizadetih vlad tudi

register češkoslovaških, švicarskih in po sklenitvi mirovnih pogodb tudi register avstrijskih in madžarskih ladij, ki plovejo pod svojo zastavo. Stalni statut je še določil, naj bi se na STO ustanovilo svobodno pristanišče, ki bi ga upravljali v skladu z določbami mednarodnega instrumenta (priloga VIII mirovne pogodbe z Italijo). Svobodno pristanišče naj bi bilo v enakih pogojih dostopno vsej mednarodni trgovini, kakor tudi Jugoslaviji. Italiji in državam Srednje Evrope. Nobena država pa ne bi mogla imeti v svobodnem pristanišču posebne cone pod svojo jurisdikacijo, dopuščala pa se je možnost, da jugoslovanske in italijanske ladje uporabljajo izključno pristaniške naprave v nekaterih delih svobodnega pristanišča. Ustanovili bi naj tudi komisijo svobodnega pristanišča, v kateri bi bili zastopniki štirih velesil, Jugoslavije, Italije, Poljske, Češkoslovaške, Švice, Avstrije in Madžarske pod predsedstvom predstavnika STO.

Hladna vojna pa je kmalu pokopala, kakor ugotavlja tudi C. Schiffrer, te programe in čeravno zveni nemara nekolikanj drastično: se je STO namesto odprtih vrat med dvema svetovoma zreduciral v komaj nekaj več kot abortus. Angloameriška vojaška uprava je začela vedno bolj izvajati tako splošno gospodarsko politiko v svoji coni, kakršna je bila tod značilna v razdobju med vojnami. Najprej je bilo treba zasuniti okence nasproti neposrednemu zaledju. Značilen primer metod, ki jih je Zavezniška vojaška uprava (ZVU) pri tem uporabljala, so med drugim pogajanja februarja 1948 med posebno jugoslovansko delegacijo in ZVU (takrat je naša država predložila, da bi kupovala pretežni del izdelkov tržaške industrije, še posebej ladjedelniške),³ ki pa jih je slednja enostransko prekinila in šest dni pozneje podpisala več finančno-gospodarskih dogovorov z italijansko vlado. Po takratni uradni obrazložitvi naj bi šlo za »tehnične določbe« v skladu z začasno obveznostjo Italije na osnovi mirovne pogodbe, ki je bila v preskrbovanju lir in drugih valut za potrebe internacionaliziranega ozemlja. Dejansko pa so pomenili marčni dogovori skupaj z dodatnimi sporazumi v poznejših mesecih integralno vključitev cone A, oziroma Trsta v italijansko gospodarstvo. »Od začetka leta 1948,« piše J. Leprette (Le Statut international de Trieste, Paris 1949), je politika ZVU težila, da prepusti italijanskim oblastem najpomembnejši del lokalne administracije ter da prepusti Rimu pobudo na ekonomskem področju.«

Politika gospodarskega povezovanja cone A z Italijo pa se ni pokazala v omenjenih dogovorih, marveč tudi v neizpolnitvi drugih določb, ki so bile bistvenega pomena za zagotovitev samostojnega, neodvisnega razvoja tržaškega gospodarstva. Mirovna pogodba (priloga X) je namreč določala, da prejme STO brezplačno vso italijansko državno in poldržavno imovino na svojem ozemlju.⁴ Skoraj vsa tržaška industrija, ladjedelniške družbe in bančništvo je

³ Jugoslavijo pa je že pred tem ob raznih priložnostih izrazila pripravljenost tesno sodelovati s tržaškim gospodarstvom. V ekspoziciji pred posebno komisijo Sveta zunanjih ministrov, ki naj bi in loco preučila finančni položaj internacionaliziranega ozemlja, je M. Bartoš (26. januarja 1947) razložil široke možnosti redne trgovinske izmenjave med cono A in Jugoslavijo, ki bi lahko oskrbovala Trst s surovinami in drugim, uvažala pa industrijske izdelke in je bila pripravljena kupovati 60 odstotkov vse industrijske proizvodnje.

⁴ Za državno ali poldržavno imovino, kakor navaja člen 1 priloge X mirovne pogodbe z Italijo, bi se štela vsa premična in nepremična imovina italijanske države, lokalnih oblasti, javnih ustanov, društev in združenj, kakor tudi premična in nepremična imovina, ki je pripadala fašistični stranki ali njenim pomožnim organizacijam.

bilo last italijanskega državnega kapitala (IRI).⁵ Stržen italijanske opozicije, da bi Trst v skladu z določbami mirovne pogodbe oziroma svojega statuta in drugih instrumentov ekonomsko samostojneje zaživel je bila prav usoda omenjenih odločilno pomembnih industrijskih in sorodnih pozicij, ki bi jih Italija v prej omenjenem primeru izgubila. Sicer pa je ZVU s svojo celotno politiko (ne le gospodarsko) pomagala, da se je z ustrezno propagando (zlasti med manj poučenimi) ustvarila nekakšna fikcija, da ni mogoče kolikor toliko normalno gospodarsko funkcioniranje brez organske povezanosti z državo na Apeninskem polotoku. Ne glede na razmeroma visoko raven dodatnih sredstev (Trst oziroma cona A je bila vključena v Marshallov načrt — ERP)⁶ in dokaj hitre povojne obnove nekaterih panog, relativno visoke življenjske ravni za takratne splošne razmere⁷ (skupno s prizadevanji ZVU, da bi napravili iz Trsta nekakšno izložbeno okno Zahoda) je vendar ob koncu anglo-ameriške vojaške uprave bilo v coni A 18.867 brezposelnih ali skoraj petina aktivnega prebivalstva (Documenti di vita italiana, Trieste nella sua realtà, Roma 1958), število prebivalstva pa se je od 1945 do 1955 povečalo komaj za dobrih 13 tisoč enot.⁸

⁵ IRI je skrajšava za Istituto per la ricostruzione industriale, ki je bil ustanovljen z zakonskim dekretom 25. januarja 1953 in s katerim je skušal fašistični režim sanirati gospodarske razmere po triletni deflacijski politiki režima (1926—1929). S temi ukrepi je skušala fašistična vlada rešiti pred lomom veliko industrijo in banke. Država je pokupila večino delnic, stari lastniki pa so v glavnem ohranili vodilne položaje v centrali IRI in na drugih ključnih mestih.

V Trstu so last IRI: CRDA (ladjedelnica), ILVA (metalurgija), SACI, Arsenale triestino, podružnica Banco commerciale, podružnica Banco di Roma, podružnica Credito italiano, dalje Lloyd triestino, Telve, Forestale in drugo.

⁶ Do 30. junija 1954 je sprejela cona A STO iz tega fonda 36.803.891 dolarjev. Po valutaciji iz oktobra 1951 je dobila na primer Francija 55 dolarjev pomoči iz Marshallovega načrta na prebivalca, Italija 27 dolarjev. Avstrija 140 dolarjev in cona A 127 dolarjev na prebivalca (J. B. Duroselle, Le conflit de Trieste 1945—1954, Bruxelles 1966).

⁷ Dohodek na prebivalca:

	Italija - povprečno (v lirah)	Trst (v lirah)	Primerjava z ostalimi ital. mesti
1952	165.829	325.057	3. mesto
1953	180.272	300.000	7. mesto
1954	188.118	285.685	10. mesto
1955	202.586	293.880	11. mesto
1956	217.825	315.802	11. mesto
1957	229.862	341.556	10. mesto

(Guglielmo Tagliacarne, Calcolo del reddito nelle provincie e regioni d'Italia, Moneta e credito, št. 22, 26, 31 in druge.)

⁸ Leto	Prisotno prebivalstvo (izključeni vojaki)	Novorojenih na tisoč prebivalcev	Naravno gibanje prebivalstva	Imigracija	Emigracija	Razlika med imigracijo in emigracijo
1945	259.102	8,5	— 3.002	2.205	5.070	— 865
1946	255.255	12,8	+ 355	11.915	4.560	+ 7.555
1947	265.145	12,0	+ 100	12.166	2.659	+ 9.507
1948	272.750	11,6	+ 508	5.212	2.642	+ 2.570
1949	275.628	10,6	— 55	5.299	1.827	+ 3.472
1950	279.045	10,8	+ 105	5.202	7.765	— 4.562
1951	261.421	10,2	— 407	15.655	5.301	+ 10.352
1952	271.566	10,2	— 405	1.912	687	+ 1.225
1953	272.188	9,8	— 457	1.855	1.052	+ 1.367

(G. Bonifacio, Il movimento della popolazione, »Bancaria«, 5. maja 1955.)

Jugoslovanski promet prek Trsta je bil po koncu zadnje vojne minimalen, saj ukrepi ZVU pač niso ustvarili ozračja, v katerem bi lahko naša država morebiti tvegala, da bi bolj preusmerila promet iz jugoslovanskih pristanišč na Trst. V tem razdobju sta sorazmerno malo uporabljala Trst tudi Češko-slovaška in Madžarska⁹ in je bila glavna uporabnica tržaškega pristanišča Avstrija,¹⁰ vendar je šlo zvečine za tako imenovani čisti tranzit v nasprotju s komercialnim tranzitom, to pa je neposredno ali posredno povzročilo krizo cele vrste podjetij majhne in srednje industrije, obrti, denarništva. Promet prek tržaškega pristanišča v zadnjih letih vojaške uprave ni dosegal tistega iz razdobja tik pred prvo svetovno vojno.¹¹ Zavoljo perifernega položaja je

⁹ Češkoslovaški blagovni promet prek Trsta, ki je v obdobju 1924 do 1953 znašal še okoli pol milijona ton letno, je padel leta 1951/52 za skoraj štiri petine, medtem ko je bil promet z Madžarsko omejen na nekaj občasnega prometa.

Participacija posameznih držav je bila na primer v razdobju 1950–1958 naslednja:

	1950	1952	1953	1957	1958
Avstrija	50,70 %	29,45 %	25,41 %	29,42 %	26,75 %
ZDA	14,41 %	17,75 %	15,65 %	18,25 %	14,29 %
Italija	13,25 %	15,70 %	12,95 %	11,98 %	15,07 %
Sirija in Libanon	6,34 %	10,06 %	10,62 %	—	—
Egipt	3,47 %	1,81 %	2,84 %	1,61 %	0,95 %
Grčija	2,64 %	2,09 %	2,95 %	4,05 %	5,07 %
Češkoslovaška	2,31 %	1,74 %	1,90 %	1,65 %	0,86 %
Turčija	1,78 %	3,43 %	2,95 %	2,29 %	1,54 %
Argentina	1,63 %	—	—	1,02 %	2,73 %
Jugoslavija	1,52 %	1,49 %	1,90 %	1,44 %	2,01 %
Indija	1,20 %	—	2,54 %	2,54 %	1,38 %
Nemčija vzhodna	—	1,57 %	—	—	—
Nemčija zahodna	—	—	—	1,79 %	1,77 %

(J. B. Duroselle, op. cit.)

¹⁰ Značilna je pri tem oddaljenost na primer Dunaja po železnici do jadranskih oziroma severnih pristanišč. Tako znaša razdalja med Trstom in Dunajem po železnici 555 km, med Reko in Dunajem 555 km ter med Benetkami in Dunajem 635 km. Razdalja med Dunajem in npr. Hamburgom pa je skoraj še enkrat daljša in znaša po železnici 987 km.

Odstotek avstrijske trgovine prek nekaterih izmed teh pristanišč:

Leto	Trst	Hamburg	Reka
1952	60,7 %	6,2 %	0,2 %
1953	65,5 %	8,7 %	1,4 %
1954	61,1 %	13,4 %	3,6 %
1955	60,3 %	9,5 %	6,1 %
1956	58,0 %	14,8 %	5,0 %
1957	55,5 %	17,7 %	6,0 %
1958	51,1 %	21,2 %	10,0 %

¹¹ Pomorski in železniški promet tržaškega pristanišča od 1950 do 1958

	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958
Pomorski promet									
Prihodi po morju	2,383.181	2,666.715	3,119.739	2,357.555	2,641.583	3,788.714	3,887.489	3,986.820	3,280.599
Odhodi po morju	1,112.276	1,056.803	943.652	1,084.150	992.045	1,086.777	1,018.013	1,151.619	1,164.165
Skupaj	3,495.457	3,723.518	4,063.391	3,441.705	3,633.628	4,875.491	4,905.502	5,138.439	4,444.762

pomen Trsta (še posebno ob sedanjí stopnji razvitosti in opremljenosti Benetk) za sosednje italijanske pokrajine dokaj majhen, saj ta promet ne dosega niti šestino tistega, kar gre po morju ali kopnem prek Trsta.¹² In še nekaj velja ob tem dodati, »da italijanska pristanišča pač nimajo nikakršnega interesa«, kakor je zapisal Tončič-Sorinj, »da bi se Trst povzpél.«

Res pa je tudi, da zaton Trsta kot velikega pristanišča ni mogoče pripisati le izgubi »Umlanda« in širšega »Hinterlanda«. Tudi če bi, denimo, kakor med drugim razglablja A. Cavallari v milanskem dnevniku »Il Corriere della Sera« (28. avgusta 1966), Trst ostal avstrijski, bi prav tako spoznal zaton po germanizaciji Avstrije in valorizaciji nemških pristanišč Hamburga in Bremena. A. Cavallari namreč meni, da so bili za Trst usodni trije veliki preobrati: nova evropska sistemizacija, ki sta jo sprožila, opredelila nacizem in poznejša blokovska razdeljenost, sprememba odnosov med Evropo in Daljnim vzhodom in naposled veliki gospodarski preobrati, ki so bistveno spremenili »naravo« velikih pristanišč. Precej podobno realistično vrednoti sodobne možnosti Trsta tudi njegov dober poznavalec D. De Castro, ko je zapisal (revija »Trieste« št. 34, 1959), »da Trstu na žalost ni usojena velika prihodnost spričo razlogov, ki so zunaj moči ne le rimske birokracije, marveč tudi same Italije oziroma Evrope, ne glede na iluzije, ki jih mnogi gojijo, da bi lahko naše mesto postalo veliko pristanišče SET (Skupnega evropskega trga). Toda treba je rešiti to, kar se rešiti da, treba je iti po poti napredka na osnovi svojih možnosti.« Ne glede na različne kombinacije in raznotere variante, vendar se domala vsi strinjajo (červavno ponekod tudi v medsebojno protislovnih inačicah), da je osnovni pogoj poglobiti izmenjavo in vse vrste povezave z naravnim tržaškim zaledjem, ker sicer ne bo moč zaustaviti doslejšnjega ritma stagnacije. Upoštevanje ožjega (malega obmejnega prometa med Trstom in sosednjimi slovenskimi občinami danes resnejši dejavniki na italijanski strani ne podcenjujejo tudi

	Železniški promet								
Prihodi po železnici	1.141.966	1.130.273	871.222	894.980	818.324	891.940	894.185	979.441	999.590
Odhodi po železnici	1.438.014	1.759.222	1.949.748	1.205.606	1.450.517	2.326.508	2.440.573	2.470.425	1.815.612
Skupaj	2.579.980	2.889.497	2.820.970	2.100.586	2.268.841	3.218.448	3.254.758	3.469.866	2.815.002

	Pomorski in železniški promet								
Skupaj	6.075.437	6.613.015	6.884.361	5.542.291	5.902.269	8.093.939	8.140.260	8.608.505	7.260.764
(Povzeto po uradnih statistikah)									

¹² Glede na nacionalno in na širše (izvenacionalno) zaledje je dokaj značilna primerjava med Trstom in Genovo.

Odstotek odhodov proti zaledju

	Nacionalno zaledje	Regionalno zaledje	Širše (izven nacionalno) zaledje
Trst	19,0 %	9,5 %	71,5 %
Genova	70,6 %	25,4 %	3,9 %

Odstotek prihodov v pristanišče

	Nacionalno zaledje	Regionalno zaledje	Širše (izven nacionalno) zaledje
Trst	25,3 %	11,4 %	65,4 %
Genova	73,8 %	21,3 %	4,9 %

z gospodarskega stališča) in širšega jugoslovanskega zaledja je spričo tega ena izmed postavk, ki naj bi prispevala k pozitivni splošne prometno-posredovalne funkcije Trsta. Ta vidik apostrofira tudi že citirani A. Cavallari, pri tem pa se sklicuje na novo sožitje med Slovenci in Italijani v mestu in primerjalno podčrtuje, da »Trst ni Zgornje Poadižje«, iz česar deducira, da to ustvarja ugodne možnosti za reševanje tržaških vprašanj. Cavallari zavrača vse možne pomisleke (vključujoč tudi vojaške), da ne bi teh problemov reševali po novih poteh, ki jih odpira prijateljsko ozračje na meji in se zavzema za ustrezne nove aranžmaje z Jugoslavijo.

Ker smo se že dotaknili problema relacij Trst-neposredno zaledje, zgolj obrobna zgodovinska digresija: v sklepnih stopnjah stikov in razgovorov za sporazumno ureditev tržaškega vprašanja, so bile sugerirane tudi variante, kakor na primer, da bi dobila naša država v Trstu svobodno pristanišče ali v trajno uporabo del pristanišča, tako pa je ostalo le pri predlogih, saj so na italijanski strani to koncesijo povezovali z drugimi dokaj maksimalno uglasenimi ozemeljskimi zahtevami. Med dvojnimi in potem trojnimi razgovori leta 1954 (najprej med Jugoslavijo ter ZDA in Veliko Britanijo ter nato med Italijo in angloameriškimi predstavniki) so obravnavali tudi možnost, da bi naši državi zagotovili izhod na morje v samem Trstu ali v njegovi neposredni bližini. Jugoslovanski predstavniki so takrat zahtevali, da bi bilo to na področju Šklednja ali Žavelj, in so bili v tem primeru pripravljeni razpravljati o usodi nekaterih italijanskih etničnih otokov v takratni coni B. Britansko-ameriške variante, ki so upoštevale to možnost, čeprav skrajno skrženo glede izhoda na morje v Tržaškem zalivu, so izpolnitev sleherne naše zahteve povezovala s širokimi kompenzacijami v korist Italije v coni B. Italija je namreč kategorično zavračala možnost jugoslovanskega izhoda na morje na tem območju (povzeto po J. Jeri, Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961). Italijanski uradni krogi pa so zdaj že docela opustili tudi zamisel, da bi dobila Jugoslavija v uporabo, ki bi bila zajamčena z mednarodnim sporazumom, kak del tržaškega pristanišča, ker bi bila takšna rešitev, vsaj tako je o njej takrat sodil ugledni ekonomist in tedanji predsednik italijanske republike Luigi Einaudi, »mного slabša kakor graditev novega jugoslovanskega pristanišča v Kopru ali drugod« (Lo scrittoio del Presidente, Torino 1956). Tržaška Spomenica o soglasju (5. oktobra 1954) je sicer v petem členu obvezala italijansko vlado, da ohrani svobodno pristanišče v skladu z določbami mirovne pogodbe z Italijo (priloga VIII). S posebnim pismom je italijanska vlada poleg tega še obljubila, da bo čimprej sklicala sestanek, na katerem naj bi razpravljali o čim bolj »popolnem izkoriščanju svobodnega pristanišča v skladu s potrebami mednarodne trgovine.« vendar dlje od teh formalnih zagotovil niso prišli tudi na konferenci nekaj mesecev pozneje; s tem so, kakor to glosira A. Ciacchi, »za vselej pokopali načrt o mednarodnem upravljanju tržaškega pristanišča« (Negli accordi internazionali le prospettive del porto di Trieste, revija »Trieste«, št. 63, 1964).

Ne glede na vse premike, spremembe, nove politične in ekonomske situacije, ko ni več v nekaterih ozirih tako kompaktna Evropa, kakršna je bila še za Franca Jožefa (katerega se še mnogi starejši Tržičani z nostalgijo spominjajo, saj je delil zastonj šolske knjige že sto let pred sedanjim levim centrom), ima vendar Trst, kakor je nedavno ugotovil londonski »Financial Times«, še vedno zemljepisni položaj, ki je specifičnega in življenskega pomena

za Evropo in ki še vedno sodi med najboljša naravna pristanišča v celotnem mediteranskem sektorju, vsaj kar se tiče njegove lege nasproti Srednji Evropi. Ob tem pa je zdaj tudi v Trstu slišati vedno več treznejšega razmišljanja, da je treba obračunati z napačnimi teorijami, kako je Evropa prisiljena uporabljati tržaško pristanišče iz preprostega razloga, »ker pač Podonavje ni odvisno od Trsta, ampak je nasprotno, Trst odvisen od podonavske Evrope.« Prav v prepričanju, »da zaledje potrebuje Trst in ne obratno.« je ugotovil B. Cerne že pred osmimi leti (Il Corriere di Trieste, 20. maja 1959), »so vsa leta vodili napačno pristaniško politiko.« Kako sicer drugače preprečiti vedno bolj občutno zaostajanje v primerjavi z razvojem drugih italijanskih pristanišč, saj je zdrsnil Trst iz predvojnega drugega na sedanje osmo mesto. Samo v minulih štirih letih se je na primer povečal promet Genove od dvajset na trideset milijonov ton, Benetk od devetih na štirinajst in celo bolj periferne Ravenne od pet na sedem in pol milijona ton. In druga evropska pristanišča, ki konkurirajo Trstu: samo v letih 1962–64 je porastel promet prek Hamburga z Avstrijo, Češkoslovaško in Madžarsko za 22 odstotkov, medtem je prek Trsta upadel za 13 odstotkov (Libro bianco per Trieste, izdal PSIUP v Trstu 1966). Iz poročila Armengauda pa je razvidno, da se je promet v letih 1950–62 splošno povečal od indeksa 100 na 550, medtem ko istega razdobja v Trstu le na 150, potniškega prometa pa je bilo celo za 11 odstotkov manj kot leta 1958. Tehnično vidijo izvedenci izhod v tem, da se okrepijo prometne zveze s Trstom, to pa pomeni med drugim dokončati izgradnjo dvotirne proge z Benetkami (87 km), dalje avtoceste med Trstom oziroma Vidmom in Benetkami in naposled pomola VII v pristanišču. Posebno vprašanje so tudi pristaniške tarife oziroma stroški, saj stane v Trstu izkrcaje ene tone materiala 700 lir, medtem ko v Bremenu 199 in v Amsterdamu 263 lir. So pa tudi nekateri novi predlogi, kakršen je na primer D. Guiccardija iz lanskega leta, po katerem naj bi se Trst, kakor piše »Times« (18. julija 1966), spremenil v središče za izvoz sadja in vrtnin iz Italije in Sredozemlja na tržišča Srednje in Vzhodne Evrope. Večji del te trgovine so namreč doslej opravljala severnoevropska pristanišča, kar pa je iz geografskega vidika nelogično, razumljivo pa zavoljo, kakor trdi »Times«, neučinkovitosti italijanskih pristanišč in Trsta še posebej. Glede tega naj bi prišlo tudi do nekakšne delitve dela med Genovo in Trstom, saj naj bi prva opravljala isto vlogo za Zahodno Evropo. Torej »specializacija« in okrepitev prometnopolosredovalne funkcije z afriškimi in azijskimi deželami (tudi za potrebe Skupnega evropskega trga, pri čemer pa so mnenja precej protislovna) so osrednje postavke, ki naj bi rešile iz postopnega omrtvičenja to temeljno tržaško gospodarsko panogo.

In osrednji politični aspekt vsega tega? Gre za nujno in korenitejšo revizijo dosedanje »vzhodne« politike Trsta, če lahko ta fenomen tako označimo. Tržaški, tudi s strani vseh štirih velesil (vštevši SZ) mednarodno sankcionirani sporazum je naposled tudi Trst rešil dušeče hipoteke hladne vojne in iz vloge »svetovnega problema« se je moral Trst med drugim vživeti v stereotipno usodo srednjeveškega mesta, kakršnih je v Italiji na desetine. Vloga na velikem odru je bila končana, vendar je trajalo še nekaj let, da so bistveneje izpuhtele stare nostalgije in prej na razne načine vcepljene dogme o raznoterih postulatih »romansko civiliziranega Trsta nasproti barbarsko-primitivnemu zaledju, ki se začelja na Krasu«. Politični položaj se je radikalno spremenil v teh desetih letih, je pisala torinska »La Stampa« (14. oktobra 1966), »nezaupanje med

Tržačani in Jugoslovani se je zmanjšalo in skoraj izginilo, menjava na italijansko-jugoslovanski meji je tako široka, da se zdi demarkacijska pregraja kar pleonastična.« Zadnje upravne volitve v Trstu (27. in 28. novembra 1966) so vnovič potrdile, da se s takim razpletom v odnosu do Slovencev in njihove matične države v glavnem strinja velika večina prebivalstva, saj so se za tako »odprto« politiko zavzele stranke levega centra (ne glede na razne odenke in različna izhodišča) in KPI, kar v tržaškem primeru pomeni tri četrtine vsega volilnega telesa.

Kakšna je torej fiziognomija današnjega tržaškega konservativizma? Naj namesto nas odgovori G. Botteri (sekretar tržaške demokratske stranke), ki med drugim sodi, da so v Trstu konservativci tisti, ki si prizadevajo ohraniti nespremenjene značilnosti mesta — Diete, avtonomnega municipija in so vsaj za ohranitev statusa quo. Ti italijanski nacionalisti še vedno verjamejo, da je mogoče braniti italijanstvo z imobilizmom, se pravi z ohranitvijo ravnovesja, ki je bilo doseženo pod Avstrijo ob povsem absolutnem nemešanju med različnimi narodnostnimi skupinami (Conservatori e progressisti per l'avvenire di Trieste). V tem se Botteri ne moti: tržaški nacionalisti so šovinisti takega kova, da jih ne bi bilo sram tudi najbolj surovega narodnostnega apartheida. Ti novi nazori in procesi na raznih toriščih, ki jih je sprožila in spodbudila ta splošno bolj zdrava miselnost skupno s stvarnejšo uveljavitvijo progresivnejših političnih tokov v sosednji deželi, je pripeljala konec koncev tudi do tega, ko se je Italija začela odpirati proti Vzhodu na osnovi enakopravnega gospodarskega in kulturnega partnerstva. »Verjetno je nastopil odločilni trenutek.« je zapisal v reviji »Trieste« (Una politica globale per i problemi triestini, št. 74, 1966) italijanski minister za zunanjo trgovino, Tržačan G. Tolloy. »In mogoče sta se Rim in ostala Italija prvič začela zavedati, da Trst ne more biti le predmet čustvenih in romantičnih špekulacij, ampak ga je treba vključiti v okvir splošnega načrtovanja, da bi se tako v nacionalnem interesu najbolj izkoristila njegova tradicija, sposobnost in tudi njegov geografski položaj, ki kljub okrnitvam lahko veliko pomeni v pozitivnem smislu.« Stvarno gre za dokaj neusmiljen spopad med dvema konceptoma, miselnimi strukturami, kar vse so poosebljala gesla o Trstu kot »zahodnem Berlinu na Jadranu«, obleganem mestu »z očitno agresivno politično in ideološko ostjo proti neposrednemu in širšemu zaledju in kar vse se je dušilo v zagovедnem arhaičnem nacionalističnem municipalističnem separatizmu, ali pa naj Trst postane »most kulture in miru proti Vzhodu in Srednji Evropi.« kakor je to poimenoval G. Cesare v isti številki citirane tržaške revije. V tej drugi, novi zasnovi lahko najde tudi Trst trajnejšo pozitivno funkcijo ne le še tako važnega prekladališča petroleja (naftovod do Ingolstadta na Bavarskem naj bi bil končan do junija z zmogljivostjo 25 milijonov ton), prehodnega skladišča južnega sadja in zelenjave, marveč tudi originalnega stičišča in križišča kulturnih in miselnih tokov, skratka vsega tistega, kar lahko čim globlje zagrebe jarke vseh vrst hladnih »megdanov« iz komaj minulih let. Seveda to ni branjevsko, špeditersko, magazinsko, birokratsko opravilo, marveč terja poleg prave iskrenosti tudi tanek posluš za mero, za realistično postopnost, da sploh ne govorim o morebitni nerodnosti ob poizkusih neprijetnega in nepretchtanega vsiljevanja česar koli (od dramatike do prodaje hladilnikov) ob monopoliziranju presoje, kaj je za koga prav, dobro, ustrezno in perspektivno.

Naj sklenemo to delno povezano glosiranje in razmišljanje o funkcijah in poslanstvu Trsta z uvodoma apostrofirano temo: s položajem, vlogo naših avtohtonih rojakov v tem spremenjenem, novem *raison d'être* Trsta. Mogoče se je strinjati s sugestijo C. Schiffrerja (Trieste primo porto petrolifero dell'Europa, revija »Trieste«, št. 73, 1966), da se lahko soobčani slovenskega jezika, kakor jo imenuje, zelo aktivno vključijo v te procese, saj med drugim mnogo lažje razumejo slovanske jezike, kar bo olajšalo odnose z vzhodnimi slovanskimi državami. F. Rosso (La Stampa, 14. oktobra 1966) se sklicuje na anketo, ki jo je izvedla tržaška univerza med poldrugim tisočem meščanov z nekaterimi zanimivimi vprašanji iz relacij Slovenci — Italijani, Jugoslavija — Italija. Na vprašanje ali štejete za možno miroljubno sožitje med Italijani in Slovenci, je 75,5 odstotkov anketiranih odgovorilo pritrdilno in samo 17,9 odstotkov negativno. »Mislite, da se bodo odnosi med Italijo in Jugoslavijo izboljšali ali poslabšali?« 85,7 odstotkov je odgovorilo, da se bodo izboljšali in zgolj 2,8 odstotka je menilo, da se bodo poslabšali. Na vprašanje, če se jim zdi pomembno, da se jugoslovansko-italijanski odnosi izboljšajo, je 52,2 odstotka odgovorilo, da je to zelo pomembno, 52,6 odstotka, da je precej važno in le 4,1 odstotek anketiranih je odgovorilo, da to ni pomembno.

Ne glede na parcialnost je vendarle ta preizkušnja javnega mnenja zanimiva še posebej zavoljo nedvoumno in naravnost zastavljenih vprašanj, vendar pa iz teh odgovorov še ni mogoče meritorneje sklepati, do katerih notranjih, intimnih prekatov je že seglo to prepričanje o nujnosti humanega, omikaneega sožitja s slovenskimi sodržavljeni in sosedi. Botterijeva simbolika, da »lojalno zbližanje ne terja narodnostnega samomora« je tudi še v glavnem čisto splošna, okvirna in glede materialnih izpeljav neizčiščena varianta razkritja o nujnosti plodnejše medsebojne koeksistence. Mnogo bolj je glede notranje, vsebinske kvalitete te enakopravnosti jasen E. Apih, ki med drugim sodi, da je lahko le dejanska enakopravnost v pravicah in dostojanstvu temelj državljske zavesti, vredne našega stoletja. Danes je zavoljo splošnega napredka, opozarja (Italiani e slavi al confine orientale d'Italia, Mondo operaio, št. 11—12, 1966), »zastarelo načelo naravnih vojaških meja in gospodarske ter kulturne avtarkije narodov, saj je priznanje vrednosti človeka pokopalo nekdanjo nadutost. Danes je treba iti prek razvalin preteklosti ne le zavoljo navadne pozabe, marveč da bi ustvarili bolj solidne temelje in politika prijateljstva med Italijo in Jugoslavijo se je rodila iz tega spoznanja.« Z zanesljivo roko je moč pripisati, da lahko le v atmosferi, ki se bo navdihovala na teh načelih, prispevajo tod avtohtoni Slovenci svoj kvaliteten in nezamenljivi delež v prej omenjenih zamislih, načrtih o novem, prijateljsko odprtem poslanstvu sodobnega ter miselno in mentalno prerojenega Trsta.

Janko Jeri